

dr. Julia Elyachar

Iz angleščine prevedla Darja Hoenigman

MOJSTRI BREZ OBRTI, VAJENCI BREZ MOJSTROV

Značilnosti mojstrstva v treh obrtniških delavnicah v Kairu

Eid je bil »mojster«¹ v vseh pomenih besede. Star je bil šele trideset let, vendar je bil glede na hierarhijo v obrtniški delavnici že starešina. Nikomur niti na misel ni prišlo, da bi mu rekel »mladenič«. Čeprav je bil po letih mlajši kot njegovi sosedge – »Mlada mikropodjetja«, ki so od družbenega sklada za razvoj od Svetovne banke dobili posojila in ki so jih vsi imenovali »mladina«² –, ni nihče v mestu niti pomislil, da bi tega mladega moža označil za mladega. Raje so ga imenovali »el-Hag«, kot se naslavlja muslimana, ki je romal v Meko, ali kateregakoli moškega z ugledom zaradi starosti ali položajem, ki ga v delu egiptovske družbe imenujejo »priljubljen«³ ali »tradicionalen«⁴ (شعبى). Pravili so mu »el-Hag Eid«.

Eid si pravice do tega naslova ni prislužil zaradi verskega ugleda, ki ga je v svoji kratki in uspešni karieri pridobil sorazmerno pozno, pač pa mu je pri tem pomagal njegov nesporen status mojstra obrti, poleg tega pa je bil bogat. Ugotovil in rešil je lahko kakršenkoli problem, ki so ga imeli egiptovski bogataši s svojimi dragimi avtomobili. Še zlasti se je spoznal na avtomobile znamk BMW in Mercedes, ki so mu jih vozili iz daljne okolice. V svojih čistih polo-majicah in zlikanih športnih hlačah ameriške blagovne znamke, ki ima sklenjeno pogodbo s podizvajalcem v Egiptu, je lahko sedel zgoraj na galeriji, ki jo je zgradil (»neuradno«, na črno, toda to je že druga zgodba) za pisarno, in natančno vedel, kaj se dogaja spodaj v delavnici. Njegova obleka nikoli ni bila umazana ali zmečkana, vendar je obvladoval vse, kar se je dogajalo v njegovi delavnici.

Tudi Hamdi je bil »mojster«. Še eden, ki se je spoznal na svoje delo bolje kot marsikdo drug. Avtomobilu je vedno znal povrniti prvotno obliko. Tudi takega, ki bi ga v bogatejši deželi namenili za staro železo ali pa bi ga bogatejša klientela že davno zavrgla, je poklepal tako, da je bil videti kot nov – no, skoraj nov. S svojimi dolgoletnimi izkušnjami, predanostjo strankam in vztrajnim ter spretnim delom je svojim strankam prihranil stroške kupovanja novih, uvoženih delov za

1 Staroturško besedo 'Usta (أسطى), ki jo je egiptovska arabščina sprejela v otomanskem obdobju, v tem članku prevajam z besedo »mojster«. Slovar egiptovske arabščine (*A Dictionary of Egyptian Arabic*) el-Said Badawija in Martina Himdsa (Librare du Liban, 1986) besedo 'Usta razlaga kot: »naziv in oblika naslavljanja ali imenovanja nekoga, ki se je izšolal ali kot vajenec izučil določene obrti ali strokovnega poklica, na primer delovodja v majhni delavnici, tesar, kvalificirani strojni delavec.« Na splošno se beseda 'Usta uporablja v pomenu rokodelski mojster; ta pomen najdemo tudi v Ghazaleh, Hanna, ur., 1995 str. 65. Naslednji izraz, uporabljen v virih, je »mi' allim«, ki ga Badawi definira kot »naziv in oblika naslavljanja ali imenovanja moškega v tradicionalni družbi, ki je lastnik majhnega podjetja, upravlja delo drugih ali ima podoben nadrejeni položaj (na primer delovodja, lastnik prodajalne, vodja skupine) ali je blizu položaju šefa.« Kjer se staroturška beseda 'Usta nanaša na sistem obrtniških redov in je povezana s strukturno ureditvijo sveta delavnic, se arabska beseda mi' allim nanaša bolj na znanje, na »biti nekdo, ki zna«. V kairskih delavnicah se danes za vodjo v delavnici navadno uporablja izraz 'Usta.

njihove avtomobile. Bil je najboljši. Nihče se mu ni drznil reči niti besede ali se vmešavati v njegovo delo. Čisto sam je izučil svojega pomočnika. Pa vendar je imel v delavnici le status »vajenca«². Dobiček od njegovega dela in koristi od priljubljenosti pri strankah so se stekale v žep njegovega nekdanjega prijatelja in partnerja, zdaj njegovega delodajalca. Njegovo delo in življenje mu razen naziva »mojster obrti« nista omogočila tega, kar bi potreboval, da bi lahko postal mojster delavnice in gospodar svojega življenja.

'Adel je bil tretji moški, ki so mu rekli mojster ('Usta), vendar o svoji obrti – obdelovanju na stružnici – ni vedel ničesar. Kadar so se mojstri pritoževali, da se »dandanes že vsak lahko imenuje 'Usta«, so pri tem mislili na takšne kot je bil 'Adel. Študiral je na kolidžu, delal kot računovodja v Perzijskem zalivu in svoje prihranke od dela v tujini naložil v številne tvegane posle. Zadnji tak posel je bila trgovina za prodajo kemikalij na osnovi kisline, ki so jih otroci v delavnicah uporabljali za čiščenje strojev in tal. Čeprav je takrat, ko je prvič kupil delavnico, »stal pri stroju«, je bilo šele mojstrsko znanje njegovega brata Salaha tisto, ki je delavnico spravilo v pogon. Pa vendar so v delavnici Salaha klicali »vajenec«. Pravi »obrniki«, Salah, se je svojemu bratu posmehoval, ker se je spuščal v posle, o katerih ni vedel ničesar. »Obrtnik se tega nikoli ne bi lotil na tak način,« so vsi menili o delavnicah, ki so jih odpirali »nestrokovnjaki«. Začneš samo takšen posel, o katerem nekaj veš. In za pravega obrtnika znanje ni povezano le z intelektom: temveč z vsako mišico, vsako celico v telesu. Salah je menil, da bi lahko več zaslužili, če bi bil 'Adel svoj denar vložil v razširitev strgarske delavnice, ki ji je šlo z izdelovanjem rezervnih delov za okoliška podjetja precej dobro. Vendar pa je imel njegov starejši brat druge skrbi. »Nisem hotel, da bi moji bratje vedeli, koliko zaslužim. Če bi odprl novo trgovino, s katero ne bi imeli ničesar, ne bi vedeli za moje posle, vprašati pa tudi ne bi mogli.« [Intervju XI] Čeprav ni bil mojster obrti, je bil v tej delavnici mojster zaradi svoje avtoritete. In čeprav bi imela delavnica izgubo, s tem ne bi bila ogrožena njegova avtoriteta.

V tem prispevku opisujem, kako so tri moške iz treh delavnic neke soseske v Kairu začeli klicati »mojster« ali 'Usta. Prvi, ki sem ga predstavila, Eid, je mojster v vseh pomenih besede. Drugi, Hamdi, je mojster obrti, vendar ima status vajenca. Tretji, 'Adel, je mojster, vendar ne mojster obrti, kajti delavnica, ki jo je kupil, je bila njegova investicija. Njihove tri zgodbe – vzponi, padci in mejniki na njihovi poklicni poti, kako in zakaj so končali tako, kot so: kot mojster, mojster brez obrti in mojster brez delavnice – nam povedo nekaj o najpomembnejših značilnostih mojstrstva in avtoritete v kairskih delavnicah 90. let in zunaj njih. Poudariti želim, da je bilo pomembnejše, kot biti »mojster obrti«, pravzaprav biti lastnik nepremičnine in pa, da so se lahko, kadar koli bi se pokazala potreba, zanesli na to, da bodo sorodniki delali zanje, saj je bilo to tisto, kar je takšnim moškim dopuščalo (ali pa preprečevalo), da so si v času svojega dela, ki si je v Egiptu od leta 1960 pa do konca 90. let utiralo pot skozi velike spremembe v političnem redu in socialni strukturi, v delavnici utrdili svoj položaj »mojstra«.

V pričujočem članku govorim o razširjeni družini in poklicni poti, ki sem ju skupaj s kolegom Essamom Fawzijem preučevala med svojim terenskim delom v Kairu med letoma 1993 in 1996.³ Primeri, ki jih predstavljam, so iz soseske, ki jo je egiptovsko državno ministrstvo zgradilo, da bi absorbirala delavnice, ki so se preselile iz petih sosesk severnega dela Kaira. Prikaže nekaj nenavadnih posebnosti – tradicionalne delavnice poleg »mikropodjetij«, ki jih je financirala Svetovna banka, pravi mojstri poleg mojstrov, ki so si ta naziv kupili. Toda ta kraj kljub vsem svojim nenavadnostim ali pa ravno zaradi njih v zgoščeni obliki predstavlja različna protislovja – ne le v obrtniških delavnicah v Kairu, ampak tudi v egiptovski družbi med letoma 1963 in 1996.

Naj se vrnem k zgodbi o obrtniškem mojstru Eidu. Kljub njegovi mladosti je njegovo mojstrstvo segalo daleč prek območja njegove trenutne fizične navzočnosti. Vsi mojstri obrti razširijo svoje čutno zaznavanje navzven, iz telesa v prostor, in tudi kadar niso v delavnici, vedo, ali delo poteka v redu ali ne. Nekateri pravijo, da slišijo zvok orodja na kovini ali lesu, drugi, da vidijo, kako se kopičijo izdelki, in tako natančno vedo, kako delo napreduje. Vendar je bilo videti, kot da ima Eid sposobnost nadčutnega zaznavanja. Še celo med dolgimi intervjuji o njegovem življenju in delu je bil ves čas popolnoma zbran. Delavci – ali »vajenci« – v umazanih kombinezonih so se občasno s težavo privlekli po stopnicah, ker so imeli kakšno vprašanje ali pa so prišli, da bi vrnili kak kos orodja. Hitro je posredoval, brez oklevanja ugotovil, v čem so težave, in ostro grajal tiste, ki so si to zaslužili. Kot pomemben član nevladne obrtniške organizacije je imel precej verskih in političnih obveznosti, zato se je precej gibal po mestu, vendar je imel delo v delavnici popolnoma pod nadzorom.

Trije delavci so bili njegovi bratje, eden od njih je bil starejši brat, torej oseba, do katere bi moral po pravih avtoritete, ki velja v družini, izkazovati spoštovanje. Toda v delavnici, je dejal, je bila struktura avtoritete v družini podrejena strukturi avtoritete v delavnici. Eden njegovih bratov je bil »sabi«, najnižje na lestvici vajencev v delavnici. V sporu med njegovim bratom, ki je imel najnižji položaj v delavnici, in delavcem nekje na sredini lestvice, »bi se zavzel za pomočnika vajenca, če bi imel ta prav«. Če bi njegov brat zamudil v službo, »bi ga za zamudo verjetno kaznoval; v delavnici gre za odnose med lastnikom⁴ in delavcem; pravila dela⁵ veljajo tudi za mojega starejšega brata.« [Intervju VI]

Ko je zahvaljujoč bogastvu, ki si ga je ustvaril s popraviljem avtomobilov bogatim strankam, pridobil družbeni ugled, se poročil z izobraženo hčerko bogatega trgovca iz »pravega dela« soseske, postal javno veren človek in potem še edini obrtnik, ki se je ukvarjal s krajevno nevladno politiko in ga niso imeli za pokvarjenca, je bil Eidov naziv mojstra trden in zanesljiv. Ob verskih praznikih je poskrbel, da so ljudje na ulici čutili njegovo navzočnost. V za delavniško sosesko značilno nenehno tolčenje in zvenketanje v ozadju so se zarezovali ostrbi zvoki udarjanja kovine ob kovino in mešali mehkejši zvoki brnenja avtomobilov, ki so se približevali in spet oddaljevali, klepetanje strank z

mojstrom, in glasovi vajencev, ki so klicali drug drugega, hkrati pa je bilo slišati odmeve recitiranja korana, ki so bili že tako domači, da si jih kaj lahko tudi preslišal. Vse to je označevalo prostor kot verski in kot njegov. To, da je bil mojster obrti, je bilo nesporno, vendar pa to ni bil edini razlog za njegovo oblast v mestu.

Dokler je bila delavnica 'Adelova, je bil on mojster – gospodar, mojster obrti pa je bil njegov mlajši brat. Odhodi – iz institucij, vezanih na državo, iz Egipta v Zaliv in nazaj in iz enega sveta v drugega – so dogodki, ki so v obdobju med leti 1963 in 1993⁶ oblikovali življenje mnogih egiptovskih družin. Lep primer je prav ta družina. Oče teh fantov je umrl mlad in pokojnina, ki jo je prejela vdova, je bila nizka. Da bi vzdrževal mater, brate in sestre, je 'Adel začel delati že s trinajstim letom in tako prevzel vodilno vlogo v družini. Ko je njegov mlajši brat pustil šolo, ga je 'Adel poslal delat v mehanično delavnico, misleč, da se bo ob napornem delu premislil in se vrnil v šolo. Toda ko je začel delati, se brat ni več hotel vrniti. Tako je ostal v obrtniškem svetu in pridružila sta se mu še dva brata. Ko je že imel nekaj izkušenj, je začel delati za stričevega svaka (*axu maraat 'ami*). Ta je bil uspešen in zelo ugleden obrtnik v industrijski sooski Shubra. Delavnice v takšni sooski so dobro poslovale s tovarnami v egiptovskem javnem in zasebnem sektorju. Namesto da bi kupovale rezervne dele, ki so bili v Kairu veliko dražji in jih je bilo veliko težje dobiti kot pa poceni kvalificirano delo, so tovarne vzdrževanje in popraviljanje svojih strojev prepustile obrtnikom, ki so »stoječ pri stroju« v majhni delavnici predstavljali in še predstavljajo integralni del egiptovske tovarniške proizvodnje.

'Adelov oče je delal v nacionalni telefonski družbi v Kairu. Spreten je bil z rokami in znal je ravnati s stroji, pa je s prodajo svojih majhnih izumov tudi postrani nekaj zaslužil (takrat namreč tega še niso imenovali »mikropodjetje« in ni se mu splačalo pustiti državne službe ter se osamosvojiti.) Kupil je dve hiši – eno v sooski Shubra, drugo pa v Dokki. Njegov mladi sin je v zgodnjih 70. letih hišo v sooski Dokki prodal, misleč, da bo delavnica donosnejša kot to, da obdržiš lastnino in ne delaš nič drugega kot čakaš, vendar se je motil. Če bi vilo obdržal, bi bil v 90. letih že dolarski milijonar. Namesto tega je svojega sposobnega brata preselil v delavnico, ki jo je kupil od obrtnika, ki je »delavnici zapravlil ugled«. Pripeljal je svojega mlajšega brata, da bi mu pomagal, ga naučil posla in za delavnico zastavil svoj ugled.

Stric (خال, materin brat) je pripeljal prve stranke. Delal je namreč za eno tistih tovarn, ki so bile odvisne od stalnega in zanesljivega sodelovanja s strgarsko delavnico, on pa je odločal, kam bodo delo poslali. In poslali so ga nečakoma, ki sta ostala brez očeta. Ker sta se še vedno učila obrti, sta delala dan in noč, dnevne in nočne izmene, ter servisirala tovarno te družbe. Eno je vodilo k drugemu. To je bilo obdobje naglega razcveta delavnic in tako imenovanih obrtnikov – takoj po *infitahu* oziroma odprtju egiptovskih političnih meja svetovnemu pretoku kapitala leta 1973, ko so se začele stekati v Egipt tuje investicije in ko so se izučeni delavci začeli izseljevati v Zaliv. Tam je bilo veliko denarja. Zares veliko. V delavnico sta pripeljala še enega brata,

da bi se hitro »izučil dela«. Ni trajalo dolgo, le nekaj mesecev in bratje so obogateli.

Toda pritok denarja in odtok delavcev, ki sta – čeprav so bili še vedno na isti ulici – že spremenila njihovo življenje, sta v svoj tok kmalu potegnili tudi dva od bratov. Ko je bil nekega večera leta 1978 zunaj s Savdskimi Arabci, ki so se mudili v Kairu, da bi najeli Egiptčane za delo v Savdski Arabiji, uredili njihove dokumente, pobrali denar za to posredništvo in jih razposlali na delovna mesta, so njemu samemu ponudili službo. Za dvajsetkrat višjo plačo, kot so jo za svoje delo dobili v Kairu, so takšne službe v 70. letih milijone Egiptčanov zvale z njihovih ulic, iz služb in od družin v Kairu – odšli so v Savdsko Arabijo, da bi tam gradili ulice, poslopja in ustanove. 'Adel ni bil edini, ki je odšel. Po šestih letih dela v tujini je svoje mesto v migracijski verigi zasedel tudi njegov brat. Postal je vodja velike strgarske delavnice v Savdski Arabiji, kjer je tudi on zaslužil veliko več, kot bi lahko v Kairu, pa čeprav na vrhuncu migracijskega razcveta.

Toda ko se je izkazalo, da je navzočnost obeh bratov za družino pomembnejša od koristi dodatnega denarja, sta oba pustila svoji dobro plačani službi in se vrnila domov. Tudi tu, v zgodbah o odhajanju in odsotnosti, se je ohranila struktura avtoritete v družini in delavnici. 'Adel se je vrnil domov, ko se je zbal za svojo investicijo v

2 Beseda, ki jo prevajam kot »vajenec«, je *sanay'i* (صناعي). Badawijev slovar jo razlaga kot »izučeni delavec, rokodelc, obrtnik«. Drug izraz, ki so ga v preteklosti uporabljali za delavce v delavnicah, je bil pomočnik, *musaa'id* (مساعد), ki ga Badawi prevaja kot »pomočnik, asistent« (str. 413). V *Shorter Oxford English Dictionary* (1973) je kot »vajenec« opisan: »Tisti, ki se uči obrti; nekdo, ki ga dogovor zavezuje, da nekaj časa služi delodajalcu z namenom, da se izuči obrti, trgovskih poslov itd., delodajalec pa je zavezan, da ga medtem poučuje.« Bodisi »formalna« ali »neformalna« – razen izjemoma – nobena od značilnosti vajenca ali mojstra, navedenih v teh opredelitvah, ne velja za delavnice v Kairu v 90. letih. Zato bi bil jezikovno in sociološko boljši prevod te besede v »izučeni delavec«. Vendar v tem članku ne upoštevam kompleksnega vprašanja, kako prevajati ta izraz, in sprejemam mnenje, da lahko na podlagi poznavanja zgodovine delavniške ureditve te mlade fante in može preprosto imenujemo »vajence«.

3 Kljub dobremu znanju arabščine sem pri odkrivanju bogastva egiptovske arabščine potrebovala precej pomoči, da sem razumela jezik, ki so ga govorili ljudje iz sveta delavnic. Essam Fawzi je imel pri tem pomembno vlogo, saj je skrbel za to, da sem pravilno razumela, kar so govorili, in me kot »vajenko« uvajal v terensko delo v tej skupnosti. Za to sem mu zelo hvaležna. To je bil le del terenskega dela, ki je zavzemalo širok spekter egiptovske družbe, skupaj z državnimi ustanovami ter nevladnimi in mednarodnimi organizacijami. Pravilno razumevanje in kontekstualizacija jezika, ki so ga govorili moški, ženske in otroci v delavnicah, sta bila bistvena za moje analize delavnic in konceptualnega simboličnega sveta, skozi katerega sem lahko spremljala njihove menjalne odnose. Podrobneje govorim o tem v svoji disertaciji.

4 Dobesedno, »lastnik dela« (صاحب الشغل). Takšne razlike v izrazih, s katerimi označujemo mojstra delavnice, razkrivajo različne ravni »mojstrstva« v delavnicah.

5 Dobesedno, načela ali osnove dela (قواعد العمل).

6 Zahvaljujem se Ashrafu Ghaniju, ki je mojo pozornost usmeril na pomen teh odhodov za oblikovanje družine kot institucije.

delavnico. Bal se je namreč, da bi se njegovi mlajši bratje zaradi na novo pridobljenega bogastva začeli vdajati razvadam in dobiček zapili z vojaki in policaji v soseski. Salah se je vrnil domov, ko je zaradi preobremenjenosti zbolel njegov starejši brat. Namesto da bi le nadziral svojega mlajšega, bolj izurjenega brata, je moral sam stati pri strojih.

Tako v delavnici »starejšega brata« kot tudi zunaj nje je 'Adel ohranil svojo avtoriteto. Z besedami, ki jih lahko mojster izreče svojemu vajencu ali oče svojim sinovom, je pojasnil, da je imel avtoriteto v delavnici in družini: »Svoje brate sem kaznoval in jih preživljal.«⁷ Salah, mojster obrti v delavnici, je svojega starejšega brata, lastnika in gospodarja delavnice in bogastva, klical »el-Hag 'Adel«. Tridesetletnega Eida so »el-Hag« klicali drugi obrtniki, ki so bili sicer starejši od njega, mojstra brez obrti, 'Adela, pa so tako klicali sorodniki.

Hamdi, tretji, ki sem ga omenila, je bil mojster obrti, toda mojster le maločesa drugega v svojem življenju. Tudi on si je obrtniško znanje pridobil že v otroštvu, ko je pustil šolo in vstopil v delavniško hierarhijo. V tej novi šoli, ki ni bila v domeni države, je bil v vzgojne namene včasih tudi tepen, toda poleg udarcev, ki jih je dobil, je domov svoji družini prinesel tudi nekaj denarja, kak kovanec pa je ostal tudi v njegovem žepu. Prvi koraki na njegovi delovni poti so bili uspešni. Prvega mojstra, pri katerem je delal, je njegova družina dobro poznala, saj je imel delavnico le malo naprej, na ulici, na kateri so živeli. Nesreča njegovega drugega mojstra pa je zanj pomenila srečo. Mojster je bil namreč zaradi nesreče pri delu pohabljen in zato v delavnici marsičesa sam ni mogel opraviti. To pa je bila priložnost, da se je fant, kot je bil Hamdi, dobro izučil posla. V tistem času so si mnogi obrtniki prizadevali, da bi si njihovi sinovi pridobili uradno šolsko izobrazbo, ki je lahko vodila do uradniške službe. Tudi ta mojster je svoje sinove raje poslal v šolo, kot pa da bi jih obdržal v delavnici. Zato je določil, da bo Hamdi tisti, ki bo namesto njegovega sina »prevzel obrt« (ياخذ المهنة). Za mojstra, ki nima sina, da bi mu predal obrt, predaja obrti – pri tem je obrt mišljena kot neka vrsta karizme, ki se prenaša z ene osebe na drugo, iz ene generacije v drugo – ni nujno povezana z razmerjem oče – sin. »Postal sem mu kot sin,« pripoveduje Hamdi. »Bog blagoslovi njegovo dušo – naučil me je vsega, kar je znal.«

Po osmih letih, ki jih je prebil v njegovi delavnici, je postal »pravi vajenec« (صناعي كامل). Ko je njegov šef umrl, je »zasedel njegovo mesto«. Dokazilo o mojstrstvu je sposobnost »stanja pri stroju« – mojstrstvo je sposobnost, da si fizično navzoč pri stroju, da v rokah držiš delovno orodje, ter vodiš delavnico in delo v njej. Tisti, ki »stoji pri stroju«, je mojster – gospodar delavnice. Le mojster lahko »stoji pri stroju«, tako da njegovega dela nihče ne spregleda. Pa vendar to mojstrstvo, njegova sposobnost, da nadomesti pokojnega šefa, ni bila dovolj. Poleg prenašanja z mojstra na vajenca je namreč v delavnici še ena vrsta prenašanja iz roda v rod.⁸ To je prenos lastnine – z očeta na sina. Ko je oče umrl, so se pojavili njegovi sinovi in zahtevali oblast v delavnici, ki je bila zdaj njihova last. Tej novi oblasti pa se Hamdi ni mogel pokoriti. Prišel je čas, da gre naprej.

V njegovi družini ni bilo porok z moškimi ali ženskami, ki bi bili povezani s kako delavnico, kjer bi potrebovali njegovo znanje. Tudi v soseski, kjer je živel, so le redki poznali vojaške častnike ali tujce, od katerih bi se lahko naučili tega, kar je postalo potrebno v 70. in 80. letih s prilivom novega bogastva, kot bomo to videli pri Eidu. Poleg tega ni imel ne zvez in ne želje, da bi šel in se podredil oblastem v Savdski Arabiji, kjer je bilo gibanje tujcev na vseh ravneh natančno določeno s pravili. Namesto tega se je napolil proti libijski meji in ostal na egiptovski strani Libijske puščave, kjer so bili beduini gospodarji čezmejnega trgovanja na dolge razdalje. Trgovali so z dovoljenim in nedovoljenim blagom, ki je bilo pogosto na črno prodano iz delavnic, kakršno je v takrat praznem obmejnem mestu Marsah Matrouh odprl Hamdi.

Da se je namesto v Zaliv raje preselil na libijsko mejo, je bil še en odločen korak na njegovi poklicni poti in glede njegovih sposobnosti – ali pa njihovega pomanjkanja – s katerim si je utrdil položaj »gospodarja svoje prihodnosti«. Zasluzek delavcev v Libiji ali v obmejnem pasu v 70. in 80. letih se ni niti približal zasluzku kvalificiranih delavcev v Zalivu. Z denarjem, ki ga je prinesel s seboj, ko se je vrnil v Kairo, je Hamdi komaj lahko kupil kaj več kot darila za mater in sestre, ter čaj, katerega prodaja je bila tedaj v Kairu še vedno omejena. Po vrnitvi se je s svojo družino preselil v novo, neuradno sosesko. Imeti neko zemljišče uradno v najemu, ali pa zanj celo lastninsko pravico, v teh novih soseskah, ki so jih večinoma osnovali migranti, ki so se skozi »neformalni finančni prostor« vrnili domov, da bi v Kairu odprli »neformalno lastnino« v nepremičninah in jo postopoma preoblikovali, ni bil osnovni pogoj za »odprtje delavnice«. Delavnico si namreč lahko odprl kar na pločniku in ponavadi je tako tudi bilo. Tudi glede tega prostora veljajo določene uredbe, dostop do njega pa je moč kupiti ali prodati na alternativnem trgu. Včasih država z uveljavljanjem svojih pravic v lastninskem razmerju »neformalne ekonomije« tudi kaj zasluži. Takšne kazni, ki jih je treba za »nelegalen« nakup prostora redno plačevati mestni upravi, ponavadi jemljejo v Kairu, ki je preplavljen z avtomobili, potrebnimi popravila, kot nujne, pa čeprav nadležne stroške. Tako je bilo tudi pri Hamdiju.

Hamdi je bil specializiran za tisti del trga, kjer so kupovali ljudje z majhno kupno močjo in šlo mu je kar dobro. Strank je imel veliko in delovna razmerja so bila stabilna. Delal je s partnerjem, ki je barval karoserije avtomobilov, ki jih je on poklepil. Toda ko je bila nepričakovano sprejeta odločitev (razloge zanjo navajam drugje), da je treba te delavnice zapreti in jih preseliti drugam, je zaradi razlike v stopnji pravic do zasebne lastnine, ki sta jo uživala, eden postal mojster – gospodar, drugi pa vajenec. Hamdijev partner, ki je imel delavnico v najemu (za barvanje avtomobila potrebuješ večji prostor kot za klepanje – slednje lahko delaš tudi na ulici), je kot kompenzacijo za zaprtje »delavnice« od države zastonj dobil prostor za novo delavnico. Hamdi pa za pravice, ki jih je kupil za odprto »delavnico« na pločniku, brez štirih sten, ni dobil ničesar. Tako je čez čas začel delati za svojega nekdanjega partnerja – tokrat ne kot mojster, temveč kot »vajenec«. Res, da je bil

mojster, toda zdaj je bil delavec, kot »vajenec« podrejen svojemu nekdanjemu partnerju, ki se v njegovo delo resda ni vmešaval, je pa pobral dobiček in, kar je prav tako pomembno, ustvarjal si je zveze ter pridobival naklonjenost častnikov in birokratov, ki so pogosto obiskovali delavnico. Ker mu ni uspelo vpeljati nadzora nad delovnim procesom in uveljaviti svojih zemljiških pravic, je – čeprav mojster obrti – spet postal vajenec. Ker mu ni uspelo odpreti »prave« delavnice, mu takrat, ko se je stopnja pravic do zemlje in posesti obrnila proti njemu, za prodajo spet ni ostalo nič drugega kot njegovo delo.

Tudi Eidovo delo se je selilo s »pločnika«⁹ in spet nazaj. Toda ulica, na kateri je odrasčal in delal, je bila povsem drugačen svet kot v Hamdijevem primeru. Tako kot Hamdijev oče in velika večina današnjih prebivalcev mesta se je tudi Eidov stari oče v Kairo priselil z egiptovskega podeželja. Vendar se je priselil v drugačen del mesta, v novo, »vzorčno mesto« Heliopolis, ki ga je na prelomu v 20. stoletje kot profitno zasebno podjetje zgradil belgijski baron Empain. Mesto naj bi ponazarjalo uresničitev utopičnih sanj o novem mestu v puščavi, kjer bi muslimani, kristjani in židje; »levantinski« delavci evropskega porekla in Egipčani skupaj živeli v urbanem okolju, zgrajenem z upoštevanjem njihove vere in družbenega položaja.¹⁰ Kmetje iz vseh delov Egipta, ki so v zgodnjih valovih ruralno-urbanega preseljevanja našli pot v to sosese, so na vogalih in v skritih kottičkih tega izredno modernističnega podviga odprli majhna obrtna podjetja in trgovine.

V 60. letih, ko je predsednik Abdul-Naaser nacionaliziral veliko industrijo in so se »tujci« zbalji za svojo prihodnost, so izučeni delavci »*Khawaga*«, med katerimi so prevladovali Italijani (imenovali so jih Italijani, čeprav morda še nikoli niso bili v Italiji in niso govorili italijansko), izginili iz mesta. Takrat so dobili sinovi in vnuki kmetov, ki so svoje družine pripeljali v veliko mesto – v Kairo, v delavnico prihodnosti svojo priložnost. Fantje iz sosese, ki so se znašli v delavnici »*Khawage Antoina*« ali »*Khawage Georgija*«, so se v zgodnjih 60. letih na hitro povzpeli po lestvici delavniške hierarhije. Tokrat niso bili odsotni otroci, ampak mojstri gospodarji. Kot pokazatelj družbenega položaja je postalo njihovo znanje v državi, ki je spreminjala pogoje, komu so in komu niso dane politične ter gospodarske pravice v egiptovski družbi, nepomembno.

Ko je začel delati in je našel mojstra, ki je »z njim ravnal kot s sinom«, je, tako kot Hamdi, tudi Eid imel to »srečo«, da se je čisto po naključju okoristil. Toda to naključje ni bila nesreča, kakršne so bile v delavnici pogoste¹¹ in zaradi katere bi postal mojster delovno nesposoben. To je bilo naključje zgodovine in spreminjajoče se družbene strukture. Kot središče za tujce in najbolj priljubljena lokacija za veleposlaništva ter tuja podjetja v Egiptu je bil Heliopolis tudi dom uvoženih avtomobilov, ki so jih na veleposlaništvih radi vozili, podjetja pa prodajala. In ker se rezervnih delov za te avtomobile ni dalo dobiti, so mojstri *khawaga*, pri katerih so se tujci morda počutili bolj »domače«, ker so znali besedico ali dve francosko ali italijansko, poleg tega pa so bili še kristjani, popolnoma prevzeli

avtomehanične posle za tujce. Otroci in mladeniči, ki so bili v teh delavnicih za vajence, so pogosto prihajali z »otočkovi« kmečkih priseljenjskih družin s samega obrobja. Bister fant, kot je bil Eid, se je lahko v specializiranem področju avtomobilskih poslov kar precej naučil. In ko je mesto mojstra za strojem ostalo prazno – ne zaradi njegove smrti, temveč zaradi političnih sprememb – ni bilo sinov, ki bi se pojavili in zahtevali svoje lastninske pravice.¹²

Eidovo poklicno pot so oblikovale nenadne spremembe v politični in družbeni strukturi Egipta. Začel je v avtomehanični delavnici na glavni ulici v Heliopolisu, zraven očetove stojnice s sadjem. Za otroka je dobro, da začne delati v delavnici, ki je blizu in ki jo njegova družina pozna. Njegova druga služba je bila v delavnici

7 Približen prevod reka v egiptovski arabščini:

كنت بضرب إخواني وبصرف , dobesedno: »Svoje brate in sestre sem udaril in zapravljaj denar zanje.«

8 Mnogi obrtniki so za prenašanje iz roda v rod uporabljali besedo نسيب , če so govorili o razmerju med mojstrom in nekdanjim vajencem.

9 V zvezi z obrtni, pri katerih ne potrebujejo veliko električne energije in dragih strojev, »na pločniku«, govorijo »vajenci« o tem, kar družbene vede imenujejo »neformalna ekonomija«. Na tej ravni ima izraz precej dobeseden pomen: mehanik lahko popravlja avtomobile na pločniku ali ob robu ceste. Meje med »neformalno ekonomijo« in »formalno ekonomijo« so bolj zabrisane, kot pa bi lahko sklepali iz ekonomskega izrazoslovja – delo neštetiških moških v Kairu, tako kot tistih, o katerih govorim v tem članku, je bilo in je še nekeje med »formalno« in »neformalno ekonomijo«. To vprašanje podrobneje obravnavam drugje. Kolikor mi je znano, doslej še nobeno delo problematike neformalnosti ni obravnavalo skozi opis življenja.

10 Odlično analizo nekega drugega poskusa »gradnje vzorčnega mesta« v koloniziranem arabskem svetu lahko preberemo v: Rainbow, 1989. Več o Heliopolisu v: Besançon, 1958, in v: Ilbert, 1981, 1989.

11 Igro dobiš šele tedaj, ko že leta delaš v svoji delavnici, ne da bi si poškodoval roko, izgubil oko zaradi kisline ali bil zaradi hitrih obratov stružnice ob prst ali dva. Bolj kot mojstri so poškodbam izpostavljeni otroci, vendar njihovih poškodb v delavnici ni videti. Ker pri mojstru nimajo zagotovljene prihodnosti ali stalnega delovnega razmerja, morajo zaradi poškodb delavnico zapustiti. Tisti otroci, ki imajo pri petnajstih letih že okvarjena pljuča, oči ali jetra, s pomočjo svojim družinam, da ne bi stradale, niso žrtvovali le svojega otroštva, ampak tudi preostanek svojega življenja. Pri tem seveda sinovi ali sorodniki mojstrov ne spadajo v najbolj rizično skupino.

12 Takšna zgodba se ponavlja po vsem Kairu. Povzema jo tudi sodobna kultura – opisujejo jo romani, na primer

قليل من الحب كثير من العنف . (Kalil min el-hub, Kathir min el-'unf – *Malo ljubezni, veliko nasilja*), avtorja Fathija Ghanima (فتحي غان), v katerem mojster majhne avtomehanične delavnice napreduje, ko *Khawaga* odide iz Egipta, vendar pa se po petnajstih letih vrne kot poslovodja naftne družbe, tik pred tem, da postane milijonar in ena najvplivnejših osebnosti Aleksandrije. Svojega starega *sabija*, ki je bil kot otrok njegov vajenec, zdaj pa je *'Usta*, zaposil in mu pošlje delo iz naftne družbe. Televizijska nadaljevanka, ki so jo leta 1995 predvajali med ramadanom, لن ألبس جلابية أبي – *Ne bom nosil očetove gallabiyye* (tradicionalna obleka egipčanskih moških, ki jo zdaj – odvisno od stila – povezujejo s »priljubljenimi razredi« ali pa s političnim islamom) prikazuje podobno problematiko menjave družbenega razreda, ko se sin na novo obogatelega *'Uste* poroči z osiromašeno hčerko iz aristokratske družine. Naslov se nanaša na sinovo željo, da bi se umaknil iz očetovega »tradicionalnega sveta«, ki ga simbolizira *gallabiyya*.

Khawage 'Uste Antoina, »egiptovskega Italijana«, ki je bil specializiran za tuje avtomobile in avtomatske menjalnike. Pri njem je začel delati sredi 70. let, ko so se začeli valovi selitev v Zaliv in ko so bili izučeni delavci odločeni, da bodo uveljavili svoje pravice kot delavci in ne kot vajenci. Ko so odšli delavci iz delavnice protestirat proti plačam in delovnemu času, je ostal Eid v delavnici. To svojo odločitev je utemeljil s tem, da prihaja iz zgornjega Egipta in »kot Sa'idi ne more zapustiti starega moža«. Ob vrnitvi kajpak niso več hoteli delati z mladeničem, ki je bil tako zvest svojemu šefu, *'Usti* Antoinu. Vse dokler ni odšel, so mu »delali težave«, pripoveduje. [Intervju V1]

V novi delavnici se je zaposlil kot »starejši vajenec«. Po zaslugi znanja o avtomobilih z avtomatskim menjalnikom, ki ga je pridobil v delavnici *Khawage* Antoina, je lahko popravil tuje avtomobile, kar so znali le redki. Svoje znanje je še izpopolnil in se posvetil razvijanju dobrih odnosov s strankami. Ko je menil, da zna dovolj, je dal odpoved. Edina pot po delavniški hierarhiji navzgor je namreč ta, je dejal, da daš odpoved in začneš delati v drugi delavnici. Če bi ostal v isti delavnici pod vodstvom istega mojstra, »bi neizučeni vajenec za vedno ostal neizučeni vajenec«. ¹³ Horizontalni premik odločilen za vertikalni vzpon.

Naslednjo priložnost je dobil Eid leta 1978 ob smrti mojstra neke delavnice. Na delavnici Isma'ila el-Sunnija na sosednji ulici je še stal napis z imenom tega moža, ki pa je že odpotoval na oni svet. Brat, ki se je pojavil, da bi prevzel njegovo imetje, za svojim očetom ni »prevzel obrti« in ni znal »stati za strojem«. Zato je vskočil Eid. Brat pokojnega, ki ni bil v tem poslu, ni mogel niti približno vedeti, koliko je Eid prej zaslužil. Ko mu je ta dejal, da je zaslužil 2 LE¹⁴ več kot v resnici, je dobil povišico – v denarju, s tem pa se je zvišal tudi njegov položaj. »Povišico lahko dobiš le tako,« je dejal Eid, »da novega *'Usto* pripraviš do tega, da ti plača več kot prejšnji.« In na svobodnem delavniškem trgu, kjer ni obrtniških redov ali šejkov obrtniških redov, ki bi nadzirali in uravnavali vzpon mladega vajenca do njegovega položaja »mojstra«, ¹⁵ je zviševanje plače znamenje napredovanja mladega moža, ki nima sorodstva v delavniški hierarhiji.

V tej delavnici si je Eid »ustvaril ime«, kar je bistveno, če hočeš postati *'Usta*. To namreč ni odvisno le od tvojih obrtnih sposobnosti, marveč tudi od spretnosti pridobivanja stalnih strank in navezovanja dobrih odnosov s tistimi uradniki, ki lahko omogočijo ali onemogočijo tvoje delo. Egipčanski uslužbenci na tujih veleposlaništvih in podjetjih v Heliopolisu, ki so svoje avtomobile vozili v popravilo v to delavnico, »so spraševali zame« [Intervju V1] Za svoje delo pri *Khawagi* Antoinu je bil poplačan, ko je bilo z vse večjim deležem tujega kapitala in njegovih tujih nadzornikov na ulicah nekaterih sosesk v Kairu tudi vse več povpraševanja po znanju, ki ga je pridobil s popraviljem dragih tujih avtomobilov in avtomobilov z avtomatskimi menjalniki.

Eid je povedal zgodbo o svoji naslednji potezi – izpod mojstrove oblasti je stopil na svobodni javni trg na ulici, čemur je botrovala bitka za vodenje in avtoriteto nad njegovim podrejenim v delavniški hierarhiji, *sabijem*

oziroma fantom delavcem v svetu delavnic. Tega fanta je Eid izučil čisto sam. Ko je postajal vse spretnější in je njegov ugled zrasel, je poskušal tudi sam voditi njegovo delo. Nekega dne, ko je mojster hotel, da fant počisti vso delavnico, je Eid ugovarjal. Fant naj bi po njegovem počistil le svoj del delavnice, tisti del, kjer je nad delovnim procesom, če že ne nad imetjem in dobičkom, ki sta bila tam ustvarjena, bdel Eid. Ko je prišlo do odkritega prepira, je Eid skupaj s svojim »otrokom – delavcem« odšel in končno »odprl« svojo prvo delavnico – na pločniku.

Tako kot Hamdi je tudi Eid od lastnika oziroma zakupodajalca, v tem primeru prijatelja, ki je na majhni stojnici prodajal Kokakolo, kupil zakonite pravice za uporabo tistega dela ulice. Za pet LE na dan, kar je bila visoka vsota, je kupil pravico do uporabe pločnika pred prijateljevo stojnico in do tega, da je ponoči lahko zaklenil orodje v njegovo trgovino. Ker zdaj ni bilo »mojstra«, ki bi pobiral dobiček, ga je »Bog blagoslovil z uspehom«. [Intervju V1] Kmalu je prijatelja prepričal, da je z brezalkoholnih pijač presedlal na trgovino z rezervnimi deli. »Ker je bilo pri meni vse več dela, je šlo tudi njemu dobro.«

Kmalu je imel dovolj denarja, da je v isti soseski, vendar na neki drugi ulici, kupil trgovino. Kupil jo je v celoti, kot čisto zasebno lastnino, in povsem zakonito. Toda kljub njeni legalnosti Eid ni mogel postati popoln gospodar tega prostora. Vojaški general, ki je stanoval nekaj nadstropij nad delavnico, se je obrnil na samo vladu, da je naredila konec hrupu. Uradni pozivi, naj preneha delo, so kar deževali in enkrat je moral Eid celo dva dneva presedeti v zaporu, kar sicer pri takih prekrških nikakor ni običajno. Zaradi oviranja njegovih lastninskih pravic – kar si je izmislila vlada, ki je sicer postavila zakone, po katerih je postal lastnik delavnice – je šel nazaj na ulico, kjer je lahko prostoru, kjer je delal, gospodaril, kot je sam hotel.

Prek izraza »odpreti delavnico«, ki ga brez pojasnila ves čas uporabljam v članku, lahko preidem na drugo raven razprave, ki ni povezana z navideznimi podrobnostmi posameznih zgodb ali življenjske poti. ¹⁶ Ta izraz namreč ponazarja prepad med družbenim redom, ki ga je ustvaril, in dejanskimi razmerami pri odpiranju delavnic v 90. letih. Da bi ga pravilno prevedli, se moramo, tako kot pri drugih ključnih izrazih v delavniškem redu v egiptovski arabščini, ¹⁷ kot na primer tistih, ki sem ju prevedla kot »vajenec« in »mojster«, tudi tu spoprijeti s pojmovnimi vprašanji. »Odpreti delavnico« je bila dolžnost in pravica vsakega mladega moškega, ki je delal kot »vajenec«, tako kot je bila »odpreti dom« dolžnost in pravica vsakega egiptovskega moškega. Glagol je dobesedno »odpreti«, odpreti prostor, kjer bo to delo potekalo. Pa vendar so odpreti delavnico in ustvariti si dom za velik del mladih Egipčanov postale neuresničljive sanje. ¹⁸ Odpreti delavnico in ustvariti si dom sta še vedno jezikovno znamenje mejnika v življenju, ko se mlad moški osamosvoji in začne s svojo ženo (ali vajenci, če je iz delavniškega sveta) širiti družino v naslednjo generacijo.

Seveda pa lahko kljub tej zvezi v jeziku ustvarijo dom in odprejo delavnico v takšnem vrstnem redu le tisti, ki imajo dostop do lastnine, do »države«, ali na bolj odprto

svobodno tržišče ulice. Da bi odprl delavnico je potrebno še kaj več kot biti le mojster obrti, kar je bil, kot pravijo viri, temeljni pogoj za vajenca, ki se je želel osamosvojiti. Biti moraš mojster – gospodar nekega prostora, torej ga moraš biti sposoben voditi, poleg tega pa mora biti ta prostor v tvoji zasebni lasti. Biti lastnik nekega imetja in svoje vodstvo čez čas še utrditi, pa ni vedno le vprašanje denarja. To je ugotovil tudi naš prijatelj Eid, ko so ga zaradi zakonitega dela v njegovi delavnici vrgli v ječo, ker je vznemirjal svojega soseda generala. Poleg tega ambiciozen mojster potrebuje zanesljivo »oskrbo« z delovno silo, ki se je pripravljena pokoriti njegovi avtoriteti, četudi bi pretok denarja, ki je zdaj (ko to niso več sorodstveni odnosi) edini vezni člen med »vajenci« in »mojstri«, v nestabilnem egiptovskem gospodarstvu začasno presahnili.

Delavnice ni mogoče odpreti, ne da bi bil lastnik prostora (ali ne da bi zanj pridobil kake druge lastninske pravice).¹⁹ To je postal glavni predmet razprav mladih vajencev in tudi drugih. Za velik del egiptovskega prebivalstva je namreč porast bogastva nekaterih, odkar so strukturne spremembe v egiptovski politični ekonomiji, ki jih od leta 1973 poznamo kot *infital*, sprožile procese, kot so špekulacije z zemljišči in neformalizacija ekonomije ter države, pomenil le naraščajočo revščino in bedo. V tem procesu sta »delavnica« in njej soroden »dom« postala visoko konvertibilni obliki zasebne lastnine, nad katero imajo stare strukture družbenega reda, skupaj z državo, le malo nadzora.

Ne sposobnost, da »odpreš delavnico«, temveč sposobnost, da si lastnik delavnice, je v 90. letih postala ključ do tega, da si si pridobil status *'Uste*. »Dandanes je že vsak lahko *'Usta*.« To pripombo sem med svojim terenskim delom nemalokrat slišala. Le redkim izmed mladih fantov, ki so v sistem delavnic vstopali v 70. letih, kaj šele v še bolj neusmiljenih pogojih 90. let, je uspelo mobilizirati vire avtoritete in moči, na podlagi katerih so lahko postali mojstri gospodarji delavnic. Eidu je to uspelo; Adelu ni. Fantje in mladi moške v delavnicah mojstrov, kot so tisti, o katerih sem govorila v tem članku, imajo še manj možnosti za napredovanje v delavnici. Glede na izsledke svoje raziskave lahko trdim, da je bilo napredovati v kairskih delavnicah nenavadno že vsaj od 70. let, ko je svojo kariero začela večina mojstrov iz 90. let. In le maloštevilna elita tistih, ki so začeli delati v delavnicah v 90. letih, bo napredovala v sistemu in postali bodo mojstri. Če je delavnica cenjena kot nepremičnina in če si nekateri pri vrhu status mojstra »kupijo« z denarjem, pridobljenim s preseljevanjem, špekulacijami ali političnimi zvezami, postane za tako imenovanega vajenca pot navzgor še bolj negotova.

Kot sem že omenila, so razlogi za nemožnost napredovanja v delavnicah precej kompleksni: otroci, ki jih uporabljajo kot nekvalificirano delovno silo, in dejstvo, da so mladi moške le stežka pridobili zemljiško lastnino, sta dva razloga, o katerih sem že govorila. Toda vajenec ni pasivna žrtev. Ironično sicer, toda po zaslugi okoliščin, ki ovirajo napredovanje v hierarhiji, zato pa zvišujejo plačo izučenega delavca, ta zasluži veliko več kot njegovi vrstniki v nekoč prestižnih pisarniških

službah. Sam cikel delavskega preseljevanja, naraščajočega porabništva in špekulacij s posestjo, ki se je začel v 70. letih in ki izurjene »vajence« ovira pri tem, da bi lahko »odprli delavnico«, pa jim po drugi strani omogoča položaj moči nasproti mojstru.

Ves čas mojega terenskega dela so mojstri izražali zaskrbljenost nad tem, da bi jih njihovi izučeni delavci zapustili. »Čim jih izučiš, že odidejo. To je neizogibno,« so bile besede, ki sem jih nič kolikokrat slišala. Ta zaskrbljenost se včasih izraža v konceptih delavniškega reda, v katerem mojstri obrti vidijo svoje korenine (čeprav ne poznajo njegove zgodovine), kot nevarnost, da bodo s svojim vajencem izgubili tudi »poslovne skrivnosti«. Pri večini teh delavnic glede delovnega procesa ni kaj dosti skrivati. Besedna zveza se nanaša na bolj specializirane in cenjene obrti, kot so obrti v zvezi s popravili avtomobilov, izdelovanjem police ali strojnimi oblikovanjem kosov kovine.²⁰ Vendar lahko mojster – gospodar delavnice z odhodom izučenega vajenca veliko izgubi. Če zna, mora na primer sam »stati pri stroju«, s tem pa izgubi priložnost za delovanje v politiki nevladnih organizacij, ki so pomembne zaradi širitve posla ali pa utrjevanja odnosov z direktorji tovarn, državnimi uradniki ali nekdanjimi kolegi in prijatelji v vojski, ki si sem in tja izmenjujejo usluge, da bi ustvarili trg.

Tudi v »starih časih«, v mameluškem in otomanskem obdobju, so lahko vajenci po odhodu iz delavnice napredovali. Toda to je v okviru sistema delavnic uravnaval in nadzoroval *sheikh*, predstojnik obrtniškega

13 Za to uporabljajo izraz »*sabi*« (صبي), ki na splošno označuje fanta, pa tudi fanta, zaposlenega v delavnici. Ko je Eid vstopal na najnižje mesto v delavnici, je prišlo do podobnega razhajanja med njegovo domnevno mladostjo in njegovim položajem. V delavnicah lahko naletimo na mladeniče, ki delajo kot »*sabiji*«, ker še ne znajo dovolj, da bi svoje delo prodajali kot »*sanay'i*«. V nekaterih mikropodjetjih so kot »*sabiji*« delale tudi mlade ženske. Domneva, da je »*sabi*« otrok, naj bi opravičevala nizke plače, ki jih dobijo kot neizučeni delavci. Seveda so dohodki teh otrok in mladih izredno pomembni za preživetje njihovih družin.

14 3,3 LE = 1 ameriški dolar (op. prev.)

15 Nekaj Virov o obrtniških redovih:

عبد الحليم عامر سمير عمر إبراهيم.

16 Razpravo o opisovanju življenja kot pristopu k preučevanju družbene strukture glej v: Bertaux in Kohli, 1984.

17 Egiptovska arabščina pravim zato, ker so ti izrazi, kot večina arabščine, ki jo uporabljam v članku, egiptovske narečne ali jezikovne posebnosti.

18 Programi, ki pospešujejo »neformalno ekonomijo« in »razvoj mikropodjetij«, bi se morali usmeriti na generacijsko krizo reprodukcije in številni novo nastali podrazred. Te programe razčlenjujem drugje.

19 Kako bodo na zelo institucionaliziran (čeprav zunaj državnih institucij) sekundarni trg pravice do uporabe in uživanja končno vplivale spremembe v poslednjih ostankih zemljiške reforme, bomo videli šele čez čas.

20 Verjetno se besedna zveza »poslovne skrivnosti« že v »starih časih« ni nanašala na sam delovni proces. Povezava obrtniških redov s sufijskimi redi je kompleksno vprašanje, ki ga v tem članku ne morem podrobneje obravnavati, čeprav pojasnjuje pojem »poslovnih skrivnosti«. Neizmerno sem hvaležna Mari Thomas, ki je z menoj delila številne ideje in vire o sufijskem izvoru obrtniških redov. Vprašanje, koliko so bili obrtniški redovi povezani ali celo identični s sufijskimi, je bilo v literaturi nekaj časa predmet polemik, na primer Massignon in Baer, 1969.

reda, in, v različni meri skozi stoletja, tudi višji državni uradniki.²¹ Katerikoli »sistem«, o katerem bi danes lahko govorili, je veliko kompleksnejši (seveda pa se je treba zavedati, da se zgodovinski viri nanašajo bolj na pravila kot pa na pravo naravo sistema, o katerem poročajo). In to ni sistem, v katerem pravila uveljavlja institucionalni red, temveč bolj pravila igre, ki jo lahko opazuješ, ali pa tudi ne - odvisno od ozadja in prizadevanj mojstra delavnice. Kakorkoli že, »pravila igre«, ki jih lahko mojstri in vajenci, ukoreninjeni v »ljudsko kulturo« sveta delavnic, podrobno in prefinjeno opisujejo, so, čeprav še tako rahlo, povezana z ustaljenimi menjalnimi odnosi med delavnicami. Ustaljeni vzorci menjave ljudi, denarja in dobrin povezujejo delavnice in tovarne, ki so na videz povsem ločene. To spodbija predstavo, da je vsaka delavnica tisto, kar je videti - majhen avtonomen proizvodni prostor, kjer nekaj mož ustvarja preproste izdelke za prodajo. Spodbija tudi splošno mnenje, da v tako imenovani neformalni ekonomiji ni »reda«. ²² Vzorci menjave, sodelovanja in konkurence, ki jih lahko opazimo med delavnicami, se bolj kot po pravih državnih zakonov ali obrtniških pravilih in bolj kot po logiki gospodarske vrednosti ravnajo po logiki izmenjave darov.²³ Stopnja, do katere logika vrednosti izdelka vključuje logiko izmenjave darov med delavnicami, tovarnami in strankami, je prav tako pomembno vprašanje, ki ga obravnavam v tem kontekstu.

Eid, Adel, Hamdi ter mladi fantje in možje, ki delajo v njihovih delavnicah, torej vendarle delajo v nekakšnem »sistemu« - toda to, kaj natančno ta sistem je in ali sta izraza »vajenec« ter »mojster« najboljši način za označevanje tistih, ki v njem delajo, je še nerešeno vprašanje. Glede vajencev obstajajo na primer »pravila igre«, kot je to, da noben mojster drugemu ne sme vzeti vajenca, ne da bi mu ta to dovolil. Vendar ni nikogar, ki bi ta pravila uveljavljal, kot so to nekoč počeli *sheikhi* - predstojniki obrtniških redov. Na področju, ki sem ga najintenzivneje obdelala, so »pravilo«, da ne smeš vzeti vajenca kakega drugega mojstra, pogosto navajali, vendar so ga prav tako pogosto tudi kršili. Kot je razvidno iz poročil, je bil najpogostejši vzrok za pretepe med mojstri gospodarji delavnic prav »krajia izurjenih vajencev«.

Če za napredovanje otrok - vajencev in njihovih izučeni mladih kolegov obstajajo strukturalne ovire, potem je že vprašljivo, koliko lahko sploh še govorimo o »vajenstvu«. In če še edinega postavljenega »pravila« glede vajencev, torej pravila, da se ne sme »ukrasti« kvalificirane delovne sile nekoga drugega, ne uveljavlja skupnost, ampak ga (po besedah mojih informatorjev) v osebnem sporu ali z neposrednim pretepom rešujejo mojstri sami, je težko govoriti o strukturalni ureditvi vajenstva in potemtakem tudi o vajenstvu sploh. Medtem ko v okviru delavnic skoraj ni napredovanja, pa ga je toliko več med njimi, in to v veliko širšem geografskem obsegu kot takrat, ko so bile soseske in družbeni odnosi bolj neokrnjeni kot danes. Ločevanje poklicne poti od soseske kot družbene institucije, ki se je čez čas reproducirala na enem prostoru, ima nemajhno vlogo pri slabšanju razmer otrok, ki so od 70. do 90. let delali v delavnicah. Trije možje, o katerih poklicni poti sem pisala, so začeli delati v delavnicah, ki so bile »malo

naprej po ulici«, tako da so njihovi starši lahko budno opazovali, kako so mojstri ravnali z njihovimi otroki. Toda pri naslednji generaciji, pri tistih, ki delajo v delavnicah, ki jih je odprla prejšnja generacija, ne kaže več vse tako dobro. Razen tistih, ki so z mojstrom v sorodu, so otroci del območnega trga delovne sile in si pogosto sami iščejo delo. Ker jim je le redko dana priložnost, da bi se učili, so današnji otroci iz delavnic osnovna nekvificirana delovna sila: če ima otrok dobre lastnosti, je eden bolj ali manj enak drugemu.

Večina fantov, ki se danes v delavici polno zaposlijo, je iz družin, v katerih si starši ne morejo privoščiti, da bi njihovi otroci ostali v šoli. Ti otroci ne preživijo kot otroci, ki jih preživljajo starši, katerih plače dopuščajo generacijsko reprodukcijo družine, temveč kot delavci, s prodajo svoje delovne sile na trgu. V Egiptu lahko delavnice še vedno imenujemo »druga šola«, kot je bilo to morda v prejšnjem družbenem redu, ko državno šolanje ni bilo pravica in dolžnost vseh državljanov. Toda med mojim terenskim delom v delavnicah sem le enega mojstra slišala govoriti o delavnici kot o šoli, pa še to je bilo v uvodnem intervjuju, ko se je trudil, da bi o sebi ustvaril podobo dobrohotnega mojstra stare vrste. Tisto, kar se je večina otrok, ki so bili v 90. letih vajenci, v resnici učila, je, kako na šibkih ramenih otroškega telesa prenašati obveznosti odraslih.

Nedvomno skušajo nekateri mojstri najeti le otroke iz bližnje okolice. Preden jih vzamejo v delavnico, se pogovorijo z njihovim očetom in jih v skladu s pravili iz časov obrtniških redov, kadar so bolni, peljejo k zdravniku. Toda drugi najamejo otroke, ki so od daleč in za katere bi bilo predrago, da bi se vsak dan vozili domov. Ti otroci spijo v praznih stanovanjih ali celo delavnicah, se umivajo v mrzli vodi in vidijo svojo družino le enkrat na teden, da svojim staršem, ki tudi sami opravljajo dve ali tri službe hkrati, po dveh urah vožnje v eno smer izročijo svoje borne mezde. Ti otroci nimajo priložnosti, da bi se »izučili obrti«, in so bolj podvrženi boleznim, ki so v njihovem razredu zelo pogoste, na primer boleznii dihal zaradi barvnih hlapov, poškodbe oči zaradi varjenja, zdravstvene težave zaradi podhranjenosti, izčrpanosti in prenapornega dela.²⁴ Tem otrokom se sanje, da bi se izučili obrti, ki bi jim lahko zagotovila spodobno prihodnost ali pa prihodnost sploh, vse bolj oddaljujejo. In pri teh sanjah milijoni dolarjev, ki se zdaj vsako leto stekajo v Egipt v imenu »podpore neformalni ekonomiji« in »razvoja mikropodjetij«, ničesar ne olajšajo. Še več, takšni programi dajejo poudarek na »tržne rešitve« in skrb vzbujajočo individualizacijo gospodarstva ter družbe, kar še bolj prikriva problem otrok in mladih mož, ki delajo za »podjetnike«. Ne uboge egiptovske družine in ne egiptovske države v svojem trenutnem utelešenju ne moremo kriviti za to, da sta pustili mlade vajence v takšnem tveganju. Veliko odgovornost za to imajo mednarodne in nevladne organizacije, ki v imenu razvoja, utrjevanja civilne družbe in pooblašcanja delavnicam dajejo denar.

Večina mladeničev, ki imajo dovolj znanja, da zaslužijo toliko kot starejši vajenci, vendar niso v sorodu z mojstrom, se znajde v neprijetnem položaju. Čeprav s svojim preživljanjem nimajo težav (informatorji so

povedali, da svojim sestram in materam redno dajejo nekaj denarja (in darila), pa pri vstopu v naslednjo razvojno fazo delavnice in tako tudi generacijske reprodukcije naletijo na hudo oviro. S spremenjenimi odnosi moči, ki temeljijo na denarju in zemljiški posesti, in ki so se v Egiptu pojavili v zadnjih dvajsetih letih, ima tisti, ki ima denar, veliko večje možnosti, da si »kupi« status mojstra, kakor tisti, ki je začel delati pri šestih ali sedmih letih in si je ta status postopno trudoma pridobil z delom svojih mišic in možganov. Pri utrditvi moči nad delom in posestjo, ki je del vajeniškega odnosa, pridobitev mojstrstva kot večšine morda ni tisto, kar je najpomembnejše.

Pri tem poudarjam, da moramo paziti, katere izraze uporabljamo, kadar govorimo o teh delavcih. Celo pri besedi »vajenec«, s katero označujemo te fante in mladeniče, je namreč neizogibna konotacija, da bo vajenec, ko se bo izučil, napredoval. Upam, da je zdaj že jasno, vsaj v okviru kairskih delavnic v 90. letih, kako zelo zavajajoče so lahko konotacije izraza »vajenec«. Kadar se vajenci ne izučijo obrti, ne postanejo mojstri, in mojster je lahko vajenec ... Potemtakem moramo ponovno dobro premisliti, kako uporabljati te izraze. Vajenstvo ni le odnos med mojstrom in vajencem v delavnici, temveč je del večje strukture, v kateri prenos znanja in avtoritete med generacijami upravljajo družbene institucije. Tako kot se spreminjajo parametri menjave moči, se kljub jezikovni stalnosti spreminja tudi pomen izrazov, kot sta »vajenstvo« in »mojstrstvo«. Če pomenu pojmov, ki jih uporabljamo, in asociacijam pojmov, v katere jih prevajamo, ne posvetimo dovolj pozornosti, lahko zameglimo prav tisto, kar je treba v delavnici in zunaj nje preučevati – dejanske vire in pomen mojstrstva in moči.

21 O zgodovinski razlagi obrtniških redov v Egiptu v angleščini in francoščini: Massignons, Baer (1969, 1982), Marsot (1995), Lapidus (1967), Raymond (1973, 1995), za arabske kronike o Egiptu pa predvsem: al-Jabarti, 'aja'ib al-athar, Bejrut, 1. zvezek.

22 Prvi, ki je dokazoval, da ima tudi »neformalna ekonomija« v Egiptu svojo strukturo, je bil Assaad (1993). Tudi Stauth (1986) navaja sistemske lastnosti neformalnosti. Razprava o neformalni ekonomiji je tako obsežna, da lahko bralcu, ki ga to zanima, predlagam nedavno napisano razpravo, ki dobro povzame to problematiko: Assaad in drugi (1997).

23 Za analize izmenjave darov, ki so pomembne za ta članek, glej: Munn (1986), Humphrey in Hugh-Jones (1992), Strathern (1992) in seveda Mauss (1967).

24 Posebne izjave o stanju otrok sem dobila od otrok in mojstrov v intervjujih P1, P2, A2, E3, E4, G1. Marsikaj sem opazila sama ali pa izvedela v pogovorih, ki jih nisem posnela. Za pisne vire o razmerah otrok – delavcev v Kairu: أمين (1994): منظمة العمل الدولية، 1994: الاطفال بتليون، الاهرام؛ ورش الموت، الاهرام، العمل الدولية،

Viri in literatura

Primarni viri

Intervjuji: Neposredni citati so vzeti iz obširnih intervjujev, ki so v celoti zapisani v arabščini in ki jih je avtorica prevedla v angleščino. Za organizacijo podatkov se za vsak intervju uporablja koda, zaradi varovanja zasebnosti pa so vsa osebna imena spremenjena.

Sekundarni viri v angleščini in francoščini

- Assaad, Ragui. 1993. Former and Informal Institutions in the Labor Market, with Applications to the Construction Sector in Egypt, *World Development*, zvezek 21, št. 6, 925 – 939.
- Assad, Ragui, Yu Zhou, and Omar Razzaz. 1997. *Why is Informality a Useful Analytical Category for Understanding Social Networks and Institutions?*. MacArthur Consortium Working Paper Series, Institute for International Studies, University of Minnesota.
- Baer, Gabriel. 1964. *Egyptian Guilds in Modern Times*. Jerusalem: The Israeli Oriental Society.
- Baer, Gabriel. 1969. *Studies in the Social History of Modern Egypt*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Baer, Gabriel. 1982. *Fellah and Townsman in the Middle East*. London: Frank Cass.
- Besançon, Jacques. 1958. Une Banlieue de Caire: Héliopolis. *Lyon: Revue de Géographie de Lyon*, zvezek XXXIII, št. 2.
- Bertaux, Daniel in Kohli, Martin 1984. The Life Story Approach: A Continental View. *Annual Review of Sociology*, zvezek 10: 215 – 237.
- Humphry, Caroline in Hugh-Jones, Stephen, ur. 1992. *Barter, Exchange, and Value: An Anthropological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ilbert, Robert. 1981. *Heliopolis: Genese d'une Ville*. Paris: Editions du CNRS.
- Ilbert, Robert. 1989. »Egypte 1900, Habitat Populaire, Société Coloniale«. V: Brown, Kenneth, et. al., *Etat, Ville, et Mouvements Sociaux au Maghreb et au Moyen-Orient*. Paris: CNRS, Editions L'Harmattan.
- Lapidus, Ira. 1967. *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge: Harvard University Press.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. 1995. *Women and Men in Late Eighteenth-Century Egypt*. Austin: University of Texas Press.
- Massignon, Louis. Sinf. *E. J. Brill's First Encyclopedia of Islam: 1913 – 1936*. Leiden: E. J. Brill.
- Mauss, Marcel. 1967. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. New York: W. W. Norton and Company.
- Munn, Nancy D. 1986. *The Fame of Gawa: A Symbolic Study of Value Transformation in a Massim (Papua New Guinea) Society*. Durham: Duke University Press.
- Rabinow, Paul. 1989. *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*. MIT Press, Cambridge.
- Raymond, Andre. 1973. *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle* (2 zvezka). Damascus.
- Raymond, Andre. 1995. The Role of Communities in the Administration of Cairo. V: Ghazeteh Hanna, ur., *The State and its Servants*.
- Stauth, Georg. 1986. »Gamaliyya: Informal Economy and Social Life in a Popular Quarter of Cairo«, *Working Paper*, št. 87, University of Bielefeld, Faculty of Sociology, Sociology of Development Research Centre.
- Strathern, Marilyn 1992. Qualified Value: The Perspective of Gift Exchange, V: Humphrey in Hugh-Jones, ur., *Barter, Exchange, and Value: An Anthropological Approach*. Cambridge University Press.
- Wiet, Gaston (trans. Seymour Feiler). 1964. *Cairo: City of Art and Commerce*. University of Oklahoma Press.
- Wikan, Unni. 1996. *Tomorrow, God Willing: Self-Made Destinies in Cairo*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zaalouk, Malak. 1989. *Power, Class, and Foreign Capital in Egypt: The Rise of the New Bourgeoisie*. London: Zed Books.

Sekundarni viri v arabščini: knjige, članki, poročila

إصلاح محمد أمين. ١٩٩٤. تقرير موجز عن ظاهرة عمال الطفل. القاهرة. وزارة القوى العاملة والتشغيل، جمهورية مصر العربية.

منظمة العمل الدولية. ١٩٩٤. عمل الاطفال في البلدان العربية. جنيف.

Časopisni članki v arabščini

الأطفال بتليون الحماية في سوق العمل! الأهرام، ٢٩ فبراير ١٩٩٣.
(»Otroci kot delovna sila potrebujejo zaščito!«, el-Ahram, 29/2/93.)

ورث الموت في حيّ التونسيّ. الأهرام، ١٩٩٥/٣/٨.
(»Delavnice smrti v soseski el-Tunisi,« el-Ahram, 8/3/95.)

ماء النار. سلاح بدون ترخيص. الصفحة الثالثة، ٢٧ ديسمبر ١٩٩٤.
(»Dušikova kislina: orožje brez dovoljenja,« el-Ahram, 27/12/94.)

Časopisni članki v angleščini

»Little Workers,« el-Ahram English Weekly, 12. – 18. januar, 1995.

Jože Hudales

FRANTIŠEK FOIT IN NJEGOVA ZBIRKA AFRIŠKE UMETNOSTI V VELENJSKEM MUZEJU

Med najpomembnejše evropske popotnike, ki so v 20. stoletju potovali po Afriki, uvrščamo tudi češkega kiparja Františka Foita, ki se je na svojih potovanjih po črni celini po letu 1931 ustavil v marsikateri afriški deželi, po svojem drugem potovanju leta 1947 pa je nazadnje tudi ostal, dokler se ni leta 1971 vrnil v Evropo. František Foit je bil rojen leta 1900 v Taboru na Češkem, v družini z dolgo kamnoseško tradicijo, zato ni presenetljivo, da se je po maturi na realki v Telču odločil za kamnoseško specialko v Hořicah, kmalu nato pa za študij kiparstva v Pragi. Po končanem študiju v Pragi je študiral kiparstvo še v Dresdnu, na Dunaju in pri znamenitem kiparju Meštroviču v Zagrebu. V Parizu, kjer je končal specialko pri prof. Jeanu Boucheru na Ecole des Beaux-Arts pa je študiral in živel pet let.

Že v Parizu je bil po ogledih afriške umetnostne zbirke v Musée de l'Homme očaran nad afriško umetnostjo, zato se je leta 1931 po nalogu Karlove univerze odpravil prvič v Afriko, da bi preučeval tradicionalno afriško umetnost in izdelal antropološke plastike predstavnikov afriških plemen. Vso pot, dolgo 25.000 kilometrov, sta z znamenitim zoologom in svetovnim popotnikom iz praškega Narodnega muzeja dr. Jiřijem Baumom premerila v dveh letih s tatro, ki ju brez posebnih težav prepeljala po brezpotjih iz Aleksandrije prek Sudana, Konga, Kenije, Tanzanije v Rodezijo in naprej do Johannesburga in Capetowna v Južni Afriki. Pred drugo svetovno vojno se je na Češkem uveljavil kot kipar in ustvaril vrsto portretov; med njimi češkega ministrskega predsednika Švehla, dr. Kramařa, napravil monumentalna spomenika Janu Husu v Jihlavi in Janu Žiřki ter še mnoge druge. Želja po popotovanju in spoznavanju Afrike pa v njem ves čas ni popustila. Na priložnost za svoje drugo potovanje v Afriko je moral počakati do leta 1947, ko se je napotil v Afriko skupaj z ženo Ireno. Tokrat sta nameravala v Afriki ostati kako leto, a okoliščine so nanesle, da sta se v Evropo vrnila šele po štiriindvajsetih letih. Najprej sta s štirivaljnim, zračno hlajenim vozilom tatra 57 prevozila dolgo in naporno pot prek porušene Nemčije, Švice in Italije ter Francije prek Balearov v Alžir. Sledila je prava odisejada čez Saharo, mimo znamenitega Hoggarja, kjer so velika najdišča prazgodovinskih fresk. Tatro sta morala na tej